

Marija Jurić Pahor

MEMORIJA VOJNE

Soška fronta v spominski literaturi vojakov in civilistov

Mohorjeva
Celovec

Memorija vojne

Soška fronta v spominski literaturi vojakov in civilistov

Marija Jurić Pahor

Marija Jurić Pahor

Memorija vojne

Soška fronta v spominski literaturi
vojakov in civilistov

Mohorjeva
Celovec

Naslov izvirnika:

Marija Jurić Pahor, Das Gedächtnis des Krieges: Die Isonzofront in der Erinnerungsliteratur von Soldaten und Zivilisten

© 2017, Hermagoras Verlag / Mohorjeva založba, Klagenfurt/Celovec–Ljubljana/Laibach–Wien/Dunaj

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.473)«1915/1917»(092)

JURIĆ-Pahor, Marija

Memorija vojne : soška fronta v spominski literaturi vojakov in civilistov /
[[besedilo], prevod predelanega in razširjenega izvirnika] Marija Jurić Pahor. - 1.
izd. - Celovec : Mohorjeva, 2019

Prevod dela: Das Gedächtnis des Krieges

ISBN 978-3-7086-1037-5

299126528

Marija Jurić Pahor: Memorija vojne. Soška fronta v spominski literaturi
vojakov in civilistov

Prevod predelanega in razširjenega izvirnika: dr. Marija Jurić Pahor

Jezikovni pregled: Tine Logar

Urednik: Hanzi Filipič

Recenzenta: red. prof. dr. Jožica Čeh Steger; red. prof. dr. Oto Luthar

Oblikovanje ovitka: ilab.at

Sliki na ovitku: Iz porušenega Doberdoba – ÖNB/Wien, k. u. k Kriegs-
pressequartier; Jurišne enote na Krasu pred napadom (7. 9. 1917) – ÖNB/
Wien, k. u. k Kriegspressequartier

© 2019 slovenske izdaje Mohorjeva založba, Celovec–Ljubljana–Dunaj

Izdala, založila in tiskala: Mohorjeva družba, Celovec

Za družbo: Franz Kelih in Karl Hren

1. izdaja 2019

Naklada: 300 izvodov

Cena: 38,- €

ISBN 978-3-7086-1037-5

Knjiga je izšla s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno
dejavnost Republike Slovenije.

Kazalo

UVOD	7
VÉLIKA VOJNA – VOJNA OB SOČI: »VOJNA ŽIVCEV«	23
Podoba pekla: »Carso Maledetto«	30
Uporaba strupenih plinov	42
MED LAZARETI ZA »ŽIVČNE BOLEZNI«, NOVIMI TEHNIKAMI BOJEVANJA IN NACIONALNO MOTIVIRANIM »POGUMOM«	55
(Ne)usmiljena vojaška računica	58
Slovani/Slovenci in soško bojišče	66
VRNITEV IN VOJNA – SEN O VRNITVI MED VOJNO: DISONANCE MED TRPLJENJEM IN SREČO	79
Pribežališče družina: »in misli hitijo domov«	88
Sekundarna travmatizacija	96
VOJNA IN VOJNE TRAVME V PRETEŽNO SLOVENSKI POEZIJI, GLASBI IN PROZI (1914–1925)	107
Začetek vojne: poetična in glasbena mobilizacija	117
Ekskurz: Pregarjanje Slovencev	150
Deziluzionirana streznitev: k (ne)izrekljivosti trpljenja in želji uiti mu	186
NA NIČELNI TOČKI: POSTAVITEV NOVEGA ZAČETKA	203
Plesalec v ječi (Anton Podbevšek)	226
Srečko Kosovel in Klement Jug; Giustizia e Libertà (GeL)	270
KOROŠKA PRED PLEBISCITOM LETA 1920 IN PO NJEM	307
Plebiscitna propaganda	315
Apokaliptični imaginarij: Fran Eller, Ksaver Meško, Prežihov Voranc	343
CONCLUSIO: ODMEVI VÉLIKE VOJNE	361

BIBLIOGRAFIJA	384
Primarna literatura	384
Elektronski viri	394
Časopisi	395
Citirano slikovno gradivo	396
Sekundarna literatura	398
SEZNAM SLIKOVNEGA GRADIVA	440
O AVTORICI	443
RECENZIJA (red. prof. dr. Oto Luthar)	444
RECENZIJA (red. prof. dr. Jožica Čeh Steger)	447
IMENSKO KAZALO	450

Uvod

V zadnjem poldrugem desetletju so opravili vrsto znanstvenih raziskav, ki tematizirajo učinke in posledice druge svetovne vojne in holokavsta na ljudi, ki so bili tedaj še otroci in mladostniki. Zlasti interdisciplinarno sestavljena raziskovalna skupina *Weltkrieg2Kindheiten* (w2w), ki je bila leta 2002 ustanovljena na pobudo psihoanalitika Hartmuta Radebolda in zgodovinarja Jürgena Reuleckeja, je na tem področju opravila pionirsko delo (gl. Radebold idr., 2006, 2008). V navezavi na zgodovinske raziskave, ki vidijo razloge za drugo svetovno vojno v povezavi s prvo svetovno vojno in njenimi učinki, ter upoštevajoč lastne študije si prizadeva za razširitev perspektiv. Fokus raziskovanja naj bi se odslej usmerjal tudi na travmatizacije ljudi, ki so bili v prvi svetovni vojni neposredno udeleženi ali pa jih je ta neposredno prizadela. Obstojajo namreč jasni znaki, da se učinki teh travmatizacij prenašajo tudi na naslednje generacije in na zgodovino »po tem«.

Policijska vojna in močno stopnjevana vojna tehnologija, ki je sovpadala z dotlej še nesluteno uničevalno močjo modernih topov, topovskega ognja, plinskih granat, letalskih bomb, minometov in plamenometov, je vodila do tega, da so bili vojaki na fronti pa tudi civilno prebivalstvo izpostavljeni poškodbam od blizu in daleč, ki so povzročale globoke in dolgotrajne spremembe v fiziološkem ustroju, čustvenih reakcijah in zaznavah ter, s tem povezano, tudi v *memoriji in spominu*. To dejstvo se je v Avstrijskem Primorju¹ in še zlasti v njegovih (kasnejših) obmejnih območjih začelo opazno najavljati že v letih pred prvo svetovno vojno. Zgodovinar Ernesto Sestan (1947, 102) govori o »naraščajočem nemiru« in »razdraženosti«, ki ju pripisuje neki »tako rekoč patološki hipertoniji nacionalnega občutja«.

---

¹ Avstrijsko Primorje (nemško *Österreichisches Küstenland*, italijansko *Litorale Austriaco*, hrvaško *Austrijsko Primorje*, madžarsko *Tengermellék*) je v letih od 1813 do 1918 označevalo kronске dežele oz. dežele znotraj Avstrijskega cesarstva (kasneje Avstro-Ogrske). Vključevalo je svobodno cesarsko mesto s statusom dežele Trst in deželi Istro ter Goriško in Gradiško. Po prvi svetovni vojni je bilo Avstrijsko Primorje preimenovalo v *Venezia Giulia* (slovensko in hrvaško *Julijska krajina*). Danes se Julijska krajina nahaja v treh državah: Italiji (pokrajini Gorica in Trst v Furlaniji Julijski krajini, slovensko *Primorska*), Sloveniji (*Primorska*, tudi *Slovensko primorje*, *primorska Slovenija*) in Hrvaški (Istrska županija ter deli Primorsko-gorske županije).

Memorija reprezentira v navezavi na psihoanalitično usmerjeno znanost o »utelešeni kogniciji« (*embodied cognitive science*) (Leuzinger-Bohleber idr. 2008, 2013) aktiven, ves organizem obsegajoč postopek, ki temelji na procesih, v katerih se zaradi aktualnih informacijskih predelav iz različnih čutnih kanalov senzomotorične informacije koordinirajo podobno, kot se je to dogajalo v neki predhodni (travmatični) situaciji. Zato je mogoče domnevati, da se po eni strani v nevronalnem omrežju, tj. senzomotoričnih koordinacijah, odraža »zgodovinska realnost« (»objektivna« stran memorije). Po drugi strani pa se zaradi vztrajno potekajočih novih koordinacij način predelave možganov nenehno spreminja: »Zgodovinska realnost« je, tako Leuzinger-Bohleber, Roth in Buchheim (2008, 12), zavezana logiki permanentno novega prepisovanja oziroma transkripcije (kot je že pred letom 1900 pokazal Freud), kar ustreza »subjektivni« strani memorije. Te kompleksne, nezavedno potekajoče senzomotorične koordinacije vodijo h konstrukciji spominov, vendar pogosto izključno telesno doživetih spominov brez vizualizacij in verbalizacij.

Za te spomine je mogoče reči, da so vezani na zmogljivost memorije, vendar še niso sposobni ozaveščanja in torej niti ne morejo biti upodobljeni ali ubesedeni, pa čeprav lahko v to smer napotujejo človekov organizem. Marcel Proust (1871–1929) to slikovito izrazi, ko piše: »Naše roke in noge so polne dremajočih spominov« (v A. Assmann, 1999, 241). Citat, ki ga je mogoče prenesti tudi na grozote prve svetovne vojne, ki so jih »ponotranjili« tedanji vojaki in civilisti, ponazarja, da so spomini lahko locirani tudi na predrefleksivni in predverbalni ravni; so »utelešeni« in obstajajo tudi tedaj, ko se jih človek ne zave. Proustov citat opozarja tudi na to, da je treba spomine iskati tudi tam, kamor jezik ne seže: v senzomotoričnih procesih telesa, ki jih človek lahko zazna prek določenih dražljajev ne glede na to, ali je nanje pozoren; kasneje pa k njim lahko usmeri svojo pozornost in misli.

Pojma »memorija« in »spomin«, uporabljena v tem delu, predstavljata dve različni realnosti, ki ju je treba misliti kot komplementarna vidika enotnega procesa (gl. Jurić Pahor, 2007). Tako v tradicionalnih konceptih memorije kot pasivne shrambe informacij/spominov, ki čakajo na priključ, kot v konstruktivističnih modelih memorije, ki danes prevladujejo in na katere se navezuje tudi ta knjiga, se pojma po navadi na grobo razlikujeta v smislu, da memorija spomin šele omogoči in je torej njegov prvi pogoj. Siegfried J. Schmidt (1992, 32) je memorijo zasnoval kot funkcijo, ki je razprostrta po vseh možganih, medtem ko spomin predstavlja kognitivno-psihično konstrukcijo ali preprosteje povedano: proces spominjanja, katerega rezultat so spomini (v obliki, v kateri se pojavijo v za-

vesti). Ljudje pri tem kot organski temelj ne potrebujejo le možganov, temveč po konceptu utelešene kognicije celotno telo, s katerim možgani interagirajo. Nevroznanstvenik Antonio Damasio (1996, 166) je to pojmovanje strnil v besede: »Duh ni le stvar možganov, temveč tudi stvar telesa.« Da bi posamezniki vzpostavili tiste krhke ozaveščevalne akte, ki tvorijo spomin, niso odvisni le od nevronske in možgansko-fiziološke ter telesno-organske strani memorije, temveč v veliki meri tudi od eksterne memorije kot shrambe najrazličnejših informacij (J. Assman, 2000).

S tem je poimenovana tudi temeljna medialnost vsakršnega spomina, ki je za avtobiografsko memorijo prav tako konstitutivna kot za oblike družbenega spomina. Spominjati se je mogoče le tega, kar je sporočljivo v povezavi z drugimi, in ta izmenjava poteka prek enega medija (jezika, znakov, gest idr.) in znotraj kulturno specifičnega referenčnega okvira. Francoski sociolog Maurice Halbwachs (1925, 1939), ki velja za pionirja družboslovnega in kulturološkega preučevanja memorije, v tem smislu zavrača pojem individualnega spomina in poudarja, da si spominjanja ni mogoče zamišljati kot nekaj samoniklega ali kot »notranje« solipsistično dogajanje, saj lahko celo »najbolj zasebni spomini« nastanejo le znotraj socialne interakcijske prakse. »Vsak še tako osebni spomin je v odnosu s celoto pojmov, s katero ob nas razpolagajo še številni drugi, z osebami, skupinami, kraji /.../, to je s celotnim materialnim in duhovnim življenjem skupin, h katerim pripadamo in smo pripadali.« (Halbwachs, 1925, 71)

Neprecenljivo vlogo pri izoblikovanju memorije igrajo interakcijske izkušnje, ki se »utelešajo« že pred rojstvom in v prvih mesecih po rojstvu, kar pomeni da se odražajo v senzomotoričnih reakcijskih oblikah telesa in – nezavedno, tako rekoč pod jezikovno prakso – vplivajo na kasnejše procese predelav informacij in spominjanja. Psihoanalitik in sociolog Alfred Lorenzer, ki se je s to tematiko poglobljeval v osemdesetih letih 20. stoletja, piše:

»Tako se nam alternativa ›konstitucijsko pogojeno ali socialno pogojeno‹ že zdavnaj ne postavlja več. Enačenje ›dednega s prirojenim‹ zaradi socialnih procesov, ki se snujejo že v intrauterinem razvoju, ni več upravičeno. Po drugi strani pa telo tudi z našega vidika ni zgolj voščena tabla, v katero se vpisujejo socialne figure. Našo govorico o vrisavanju scen v spominske sledove, ki se usedajo v telo, je veljalo vedno dopolniti z dodatkom: socialno vplivanje poteka kot medsebojna igra med telesnim in socialnim vplivanjem, med telesnostjo in socialnostjo človeka.« (Lorenzer v Leuzinger-Bohleber idr., 2008, 14)

Lorenzer tu nagovarja obliko spominjanja, sled, za katero je Aleida Assmann (2006, 129) vpeljala pojem »retencije«. Pojem stoji za predstavo o (ne nujno povsem) nespremenljivi in trajni telesni spominski sledi. Z Reinhartom Koselleckom, ki razlikuje med čutnimi in jezikovnimi spomini, uvršča pojem v kategorijo čutnih spominov. Navezujoč se na izjavo »obstojajo izkušnje, ki se kot goreča lava zlijejo v telo in tam zgostijo« (Koselleck, 1995, 21), označuje čutne spomine kot »zaznamovane s silo afekta, pritiskom trpljenja in močjo šoka«; ti obstojajo v modusu telesa, ne pa v modusu jezika. Čutni spomini se pod določenimi pogoji »spet prebudijo« in ne potrebujejo – kot ugotavlja Aleida Assmann s Koselleckom – nobenega spominskega dela, »da bi bili resnični in ostali resnični«. Pojavijo se kar sami od sebe in niso proizvod namerne evokacije ali rekonstrukcije. Assmann (2006, 127) jih povezuje tudi s *flashbulb memories*, bliskovitimi spomini, pojmom, ki sta ga zasnovala Roger Brown in James Kulik. Značilna za te spomine je izrazita živahnost in vztrajnost določene enkratne izkušnje, katere slika je bila kot pri (fotografskem) posnetku zamrznjena v ostri svetlobi. Ti spomini predstavljajo posebno obliko avtobiografske memorije, katere značilnost je, da se posameznik točno spominja, kje se je nahajal in kaj je delal v trenutku, ko je nastopila ta izkušnja. »Za sprožilce bliskovitih spominov veljajo predvsem nepozabne zgodovinske spremembe, ki priče časa neposredno zadenejo in jim z bolečo nenadnostjo stopijo v zavest.« (prav tam) Kot povod za *flashbulb spomine* predstavljajo v raziskovalni literaturi na primer izbruh druge svetovne vojne, potop Titanika in teroristični napad na Svetovni trgovinski center 11. septembra 2001. Vsiljuje se domneva, da je bil tudi izbruh prve svetovne vojne med različnimi sloji prebivalstva takšen povod (med izobraženimi sloji prebivalstva so ga pozdravljali tudi kot dobrodošel izhod iz občutene duhovne in kulturne krize). Prav gotovo pa so to bili »strelji v Sarajevu«, ki so sprožili prvo svetovno vojno. Franc Resman (1971, 277) se spominja: »Ko so prestolonaslednika Franca Ferdinanda in njegovo ženo zadele smrtonosne krogle, je čez cel rajh in okolico legla neke vrste mora. Vsak je imel strah pred nečim hudim.« Velik učinek presenečenja, ki ga implicirajo *flashbulb spomini*, se izpričuje v šoku, močnih emocijah, intenzivnem strahu ali »omotičnosti«. Ti spomini so na neki način zgodovinski markerji, ki pomembne zgodovinske zgodbe vtisnejo v osebne življenjske zgodbe; zaradi pomena dogodka se ta spomin ohranja ves čas.

Flashbulb spomine je treba razlikovati od *flashback memories* (angleško *flashback*, bliskovito nazaj; smiselno ponovno doživetje, spomin, ki odmeva), ki prav tako delujejo po modelu sledi in jih označujeta močna čustvena intenziteta in persistenca. Drugače od bliskovitih spominov se

ti nanašajo na neki prvotni, kratko, dalje ali pa tudi dolgo trajajoči dogodek, ki ga je neki posameznik osebno doživel (Sierra in Berrios, 2000). *Flashback spomine* lahko izzovejo utrujenost ali določeno razpoloženje pri ljudeh, ki so razvili posttravmatsko stresno motnjo (PTSM), pogosto tudi ključni dražljaji kot npr. uniformirani ljudje, poročila, hrup in zvoki, ki spominjajo na boj, prostorska tesnoba ali tudi letnice aretacij, ki učinkujejo kot znak za grožnjo, ki ne obstaja več. Pri tem se čuti oseba potisnjena nazaj v dogodek, ki ga doživi tako, kot bi se pravkar dogajal ali ponovil. *Flashback spomini* so čustveno zelo intenzivni in skorajda vedno doživljeni na enak način. Travmatizirane osebe se zaradi tega čutijo včasih celo v varnem okolju v nevarnosti, kajti povsod lahko trčijo na nekaj, kar jih spominja na travmo. Ali v besedah Bessela van der Kolka (2014, 66): »alarmni zvonci v [njihovih] možganih in telesu« ne utihnejo in celo organizacija življenja je zaradi travmatičnega dogodka kontaminirana. Britanski pisatelj Robert Graves se v svoji knjigi *Goodbye to All That*, ki je izšla leta 1929, spominja, da se je po prvi svetovni vojni v civilnem življenju še naprej obnašal tako, kot da bi ležal v jarku: »Moji možgani so bili usmerjeni v vojno. Opolnoči so eksplodirale granate na moji postelji, čeprav je Nancy ležala ob meni; podnevi so tujci privzeli obraze prijateljev, ki so padli. Ko sem bil dovolj močan, da sem se povzpел na hrib za Harlechom, da bi vrgel pogled na okolico, ki sem jo najbolj ljubil, sem videl potencialno bojno polje.« (nav. v Lewis Herman, 1993, 56)

Čutni spomini, še zlasti pa travmatični spomini, kot so *flashbacki* ali moreče sanje, izkazujejo vrsto posebnosti. Vsilijo se intruzivno kot vizualne podobe, kot afektivno stanje ali kot somatska občutja, kot vonj ali kot zvoki; in to tako v zbujenem stanju zavesti kot v spanju. Drugače od običajnih spominov jih ni mogoče verbalizirati in še določneje, predstaviti v obliki koherentne pripovedi. Njihova značilnost je izguba besed in simbolov, ki je omogočila komunikacijo s samim seboj in z drugimi. Van der Kolk (2014, 57) se sklicuje na raziskave o travmatiziranih ljudeh, ko piše, da je bil pri »flashbackih vedno izklopljen broca predel možganov«, torej tisti del možganov, ki je eden izmed jezikovnih centrov. To je po njegovem možna razlaga za to, da travme lahko vodijo k »nemi grozi«. Sposobnost mišljenja in s tem pretvorba občutkov in občutij v besede je pri prizadetih poškodovana, tako da v skrajnih primerih kričijo, kličejo svoje matere, grozno jočejo ali popolnoma obnemijo. »Žrtve napadov in nesreč sedijo pogosto togo in nemo na urgenci; travmatizirani otroci izgubijo svoj glas in nočejo več govoriti. Fotografije vojakov, ki se vračajo iz boja, pogosto prikazujejo moške z votlimi očmi, ki nemo stremijo predse.« (prav tam)

Tudi Alfred Lorenzer (1970) predpostavlja, da travme povzročajo »uničenje jezika«; prizadenejo sposobnost simbolizacije in povzročijo desimbolizacijo. Značilni reakciji na travmatični dogodek sta po Lorenzerju kričanje in otrdelost od strahu, ki ju povezuje z najzgodnejšimi motnjami v interakciji z materjo. (Lorenzer [1983, 27] piše na drugem mestu v navezavi na Klause Hoppeja in v sozvočju z van der Kolkom, da to dogajanje povzroči ločitev senzomotoričnega področja možganov od njihovih jezikovnih centrov.) Sabine Mitzlaff (2013, 23) takole povzema Lorenzerjeve tozadevne refleksije: »Pri travmatičnem šoku se zaradi nepričakovanega vdora začasno vzpostavi stanje, za katero je značilna popolna odsotnost interakcijskih form in ki je podobno primarni travmatični motnji.« Toda tudi dlje časa trajajoče travmatizacije je mogoče razumeti kot motnje in ne nazadnje uničenje neke jezikovno oziroma interakcijsko vzpostavljene strukture jaza. Ko odpovejo besede, zgrabijo mučne podobe doživeto in se spet in spet vračajo v obliki nočnih mor in *flashbackov*; pravnjuna realnost travme se pri tem odteguje subjektu. »Travmatična izkušnja je sicer realna, vendar se je zgodila onkraj neke »normalne realnosti«: kavzalnosti, linearnosti, kraja in časa. Tako postane travma doživetje brez začetka in brez konca, brez pred tem, brez medtem in brez za tem. Odsotnost kategorij, s katerimi bi jo bilo mogoče definirati, je srž njene drugosti in jo izvzame iz »normalnega« časa.« (Laub, 2000, 77) Medtem ko Lorenzer to »brezoblično interakcijsko stanje« v svojih zgodnjih razpravah pomenljivo označuje kot »*black box*« in ga pobleže ne tematizira, ga v svojem leta 1972 objavljenem predavanju povezuje s Freudovimi dognanji o »avtomatični tesnobi«, katere prvotni zgled ali vzorec so spomini, ki se navezujejo na »travmo rojstva« (Otto Rank) (Mitzlaff, 2013, 25). Čeprav Lorenzer v svojem razglabljanju o travmah ni sistematično nagovoril dimenzije rojstva, je v njem vendarle implicitno prisotna, kar nakazuje tudi naslov njegove knjige *Sprachzerstörung und Rekonstruktion* (Uničenje jezika in rekonstrukcija), ki vključuje latentno predstavo o »rojstvu-kot-smrti« in »smrti-kot-rojstvu« (gl. Janus, 2000, 341). V tej knjigi bo nadalje prikazano, da tudi memorija vojne in z njo povezana izkušnja družbenega preloma pogosto rekurirata na vzorce iz časa pred rojstvom, med njim ali takoj po njem (Jurić Pahor, 2005, 2010).

Lorenzer trdi, da travmatična memorija sestoji zgolj iz senzomotoričnih spominskih sledi in ne – kot pri jeziku – iz kombinacije »spominske sledi« in »predstave o besedi« (Lorenzer, 1983, 27). Je torej »*čutno-organizmično in predjezikovno*« (Lorenzer, 1981, 89) registrirana oziroma v memorijo organizma vpisana in se jo lahko – neodvisno od funkcij jaza za kontrolo realnosti in socialne regulacije, tudi nadjazovskih funkcij – le še

»agira«. Takšno mišljenje se navezuje na Freuda (1914, 129–130): Kdor se travme ne spominja, jo agira: »Ne reproducira je kot spomin, temveč kot dejanje; ponavlja jo, ne da bi vedel, da jo ponavlja.« »In končno razumemo, da je to njegov način spominjanja.« Zanimivo v tem kontekstu je opažanje Halbwachsa (1939, 56), ki ga podaja z besedami Stendhala: »Ne spomnim se časov in trenutkov, ko sem preveč živo čutil.« Čutno intenzivnemu ali travmatičnemu doživetju pogosto manjkajo orientacijski dejavniki, ki jih Halbwachs imenuje »oporne točke«. Prav na takšne oporne točke se navezuje »scensko razumevanje« kot globinskohermenevtična metoda, ki tvori srž Lorenzerjeve knjige *Sprachzerstörung und Rekonstruktion* (1970).

Lorenzer s pojmom »scensko razumevanje« opredeljuje psihoanalitično metodo interpretacije oziroma rekonstrukcije, ki temelji na razumevanju travmatičnega doživetja kot »motnje simbolizacije« oziroma nezavednega kot nečesa, kar je bilo izključeno iz jezikovne komunikacije. Vtisi, ki sestavljajo to doživetje, se ne povezujejo v smiselne celote, ampak ostajajo v obliki razdrobljenih spominskih delcev, kar pa hkrati pomeni, da se umaknejo zavesti, jeziku. Groza ob odkritju, da človek navzlic strahotnemu dogodku odpira usta in skuša kričati ali spregovoriti, vendar ne uspe izviti glasu, je velika in se še stopnjuje, ko opazi, da besede, pojmi in celo črke, za katere misli, da jih pozna, izpuhtijo ali postanejo znamenje brez glasu. Ker pa je jezikovni simbolizem izjemno pomemben za vse vsebine zavesti, saj se prek njega oblikujejo ponotranjeni mehanizmi zavestne kontrole delovanja in doživljanja, se navsezadnje sleherna desimbolizacija odraža tudi kot jezikovni prelom. Ko Lacan v *Seminarju I* obravnava travmo, poudari, da travma, kolikor ima potlačitveni učinek, intervenira po dogodku (*après coup, nachträglich*):

»V tem specifičnem trenutku se nekaj važnega v subjektu odcepi od simbolnega sveta, ki si ga prizadeva integrirati. Od tedaj dalje to nič več ne pripada subjektu. Subjekt o tem ne bo več govoril. Vendar bo vseeno ostalo tam, kjerkoli govorjeno – če lahko tako rečemo – z nečim, česar subjekt ne nadzoruje.« (Lacan v Salecl, 2007, 121)

Scensko razumevanje po Lorenzerju poteka v dveh korakih: najprej se analitik pusti v smislu identifikacijske udeležbe vključiti v prizore analizanda (v kasnejših razpravah Lorenzer [1983, 35] govori tudi o spuščanju-se v igro analizanda), da bi nato po prehodu na jezikovno-simbolno raven iz lastne soizkušnje osvetlil nezavedno reinscenirano interakcijsko strukturo prizorov. »V spuščanju-se v igro pacienta (ki analitiku v svoji drami dodeli vlogo) prihaja psihoanalitik do dna učinkovalne plasti, ki je

bila ekskomunicirana iz jezika« vse tja do »izvirnega doživljaja« (ki zganja svoje vragolije tako rekoč kot »spominska sled«).« (prav tam, 31, 35)²

Pomenljivo je, da tudi Aleida Assmann (2006, 129) pojem »retencije« – ta opredeljuje zamisel o trajni telesni sledi spomina, ki se kot Koselleckova vroča lava ohranja skozi dolga časovna obdobja – kontrastira s pojmom »(re)konstrukcije«. Ta pojem se nanaša na predstavo, »da se spomini lahko utrdijo le s kontinuiranim vzpostavljanjem v vedno novih aktih in z vedno nekoliko drugačnim unavzočenjem« (prav tam). Tudi A. Assmann v navezavi na Halbwachsa predpostavlja, da se to dogaja v jezikovni izmenjavi z drugimi ljudmi; Koselleck govori o »jezikovno posredovanem spominu« (prav tam). Naracije imajo zato pomembno vlogo. Pripovedovanje je »elaborirano kodiranje« in s tem prevajanje doživetega v neko zgodbo. To »elaborirano kodiranje je odločilen in morebiti celo nujen pogoj naše sposobnosti, da se točno in živo spominjamo tega, kar se nam je zgodilo v preteklosti. /.../ Brez elaboracije bi bili naši spomini osiromašeni.« (Daniel L. Schacter, prav tam, 128) Spomini fiksirajo, kako so bili dogodki doživljeni, in tega, kar je bilo enkrat ubesedeno, se je mnogo lažje spomniti od tega, kar ni našlo poti v jezik. Hiba, tako Assmann, je le: »Pogosteje, ko nekaj pripovedujemo, manj se spominjamo izkušnje same in tem bolj besed, s katerimi smo o tem govorili« (prav tam). To pomeni, da izkušnja sčasoma izgubi svojo »čutno moč«, pomeni pa tudi: česar ne ponavljamo, se porazgubi. Assmann to ponazori z besedami iz romana Christe Wolf: »Enajst let je že od tega in bilo je v drugem življenju. Spomin na to bi popolnoma zbledel, če ga ne bi pritrnil z besedami, s pomočjo katerih se zdaj, tako pogosto, kot si to želi, lahko priključimo tisto izkustvo.« (prav tam)

Spomini se vedno rekonstruirajo prek sedanosti in le v sedanosti se jih je mogoče tudi spominjati. Iz tega izhaja, da preteklost kot takšno lahko spoznamo le v soočenju s sedanostjo. Po Reinhartu Kosellecku (1979, 346) je ta »pričujoča preteklost, katere dogodki so utelešeni v sedanosti in se jih lahko spominjamo«, tudi pomemben sestavni del »izkušnje«, v našem primeru izkušnje vojnega in povojnega časa. »V izkušnji se racionalna predelava sprede z nezavednimi načini vedenja, ki v naši vednosti niso več navzoči ali niso več nujno navzoči.« Koselleck nadalje predpostavlja, »da vsakokratna lastna izkušnja vedno vsebuje in ohranja tujo izkušnjo, ki jo posredujejo generacije ali institucije« (prav tam).

Namera pričujoče knjige je, približati se zgoraj nakazani spominski

---

² Iz tega postopka, ki je bil razvit v terapevtski psihoanalizi, je Lorenzer na primeru interpretacij literarnih besedil razvil metodo globinskohermenevtične kulturne analize (Lorenzer, 1986; gl. tudi König, 1990; <http://www.tiefenhermeneutik.org/glossar/> [12. 4. 2018]).

in izkustveni realnosti. Temu predhodi skica zgodovine in specifike prve svetovne vojne – zlasti vojne ob Soči – kot modernega, visoko tehniziranega vojnega stroja, ki je bil velik, totalen v številnih pogledih in je najprej Evropo, nato pa tudi večji del sveta zavrtel v spiralo dotlej še neslutenega nasilja. Vojskujoče se sile so že skoraj od samega začetka vojne uporabljale plin kot bojno orožje. V knjigi bo prikazano, da je bila prva svetovna vojna tudi »vojna živcev« (Hofer, 2004, 239) in množičnega pojava fizičnih in psihičnih zlomov, ki je presegal vse čutne kategorije, ki se jih je dotlej povezovalo z vojno. Vojake, ki so razvili reakcije, kot so ohromelost okončin, motnje pri hoji in stoji, raznolike oblike tremorja pa tudi jezikovne in prebavne motnje, so označevali s pojmi *Kriegszitterer* (vojni tresavci), vojni histeriki ali vojni nevrotiki. V novejši znanstveni literaturi sta se na področjih kulturne zgodovine in kulturologije v povezavi s prvo svetovno vojno ustalila izraza granatni šok ali *shell-shock* in *vojna nevroza*, ki se ju pogosto uporablja tudi kot metafori za vojake, v katere je neprizanesljivo treščila realnost vojne. V zelo niansirano teoretično figuro se je razvil iz psihoanalize izposojeni pojem travme. Od tod tudi pojem posttravmatske stresne motnje s kratico PTSM, ki se je ustalil leta 1980, nastal pa je pod vplivom travmatizacij, ki so jim bili izpostavljeni vietnamski vojaki.³ Knjiga poskuša nadalje predočiti, da je izkušnja vojne ustvarila kognicijske in čustvene vzorce, ki implicirajo izkustvo radikalnega razkoraka med ogrožujočimi situacijskimi dejavniki (ti stojijo za totalen napad stroja na človeka, dušo in čute) in individualnimi strategijami za preživetje. Njihova vsebina je šangiranje (drsenje, prehajanje, medsebojno učinkovanje) med občutki strahu in nemoči, nezaščitenostjo in (delno) agresivnim samooplnomočenjem ter trajanje teh signatur prek vojnega časa.

Bazo podatkov, ki je zajeta v pričujoči knjigi, tvorijo literarna besedila, zlasti kratka proza in poezija (pesmi), ki implicirajo avtobiografske refleksije ali elemente le-teh, in avtopričevanja (nemško *Selbstzeugnisse*). Slovenski prevod se navezuje na grški koren *autos* sebe, ki odgovarja nemškemu *selbst*, ter na pričevanje, ki implicira nemško besedo *Zeuge*, ki jo slovenimo z *priča*. Latinščina ima dve besedi za pričo. Prva, *testis*, pomeni, etimološko vzeto, tistega, ki pri sodnem procesu ali sporu med dvema strankama nastopa kot tretji (**terstis*). Druga, *superstes*, označuje osebo, ki je nekaj preživela, ki je bila vse do konca zraven ob nekem dogodku ali

---

³ Pojem *Posttraumatic Stress Disorder* – PTSD je bil leta 1980 uradno vključen v Diagnostični in statistični priročnik Ameriškega psihiatričnega združenja. Diagnoza, povezana s pojmom, se ne omejuje le na žrtve bojevanja in vojn, temveč tudi na žrtve drugih travmatizirajočih dogodkov, ki segajo od naravnih katastrof do človeških, kot so posilstvo, teroristični napadi, rop (Lewis Herman, 1993, 44).

v njem, in zato lahko o njem priča. To pa tudi pomeni, da se njeno pričanje ne nanaša na ugotavljanje dejstev v zvezi s kakšnim sodnim procesom (za kaj takega ni dovolj nepristanski, ni *testis*) (gl. Agamben, 2005, 14), temveč dejansko na aktivno ali pasivno prisostvovanje nekemu dogodku, v našem primeru vojni. In prav na to slednjo nejuridično kategorijo prič se nanaša ta knjiga. Termin avtopričevanje zaobsega različne dokumente, kot so dnevnik, spomini, avtobiografije, pisma, priložnostne pesmi, ki jih je evocirala vojna, fragmentarne besedilne skice, beležke in drugi zapisi. Avtopričevanje je dokument, v katerem neka oseba iz lastnega vzgiba, torej »sama od sebe«, in večinoma v pisni obliki priča o sami sebi in v to pričevanje vključuje tudi emotivnost in subjektivnost. Ta oseba se v tem pričevanju pojavi kot »dejavna ali trpeča« in se tako »eksplicitno nanaša samo nase« (von Krusenstjern, 1994, 463). V kategorijo avtopričevanje bodo vključene tudi karikature (z naslovom in/ali podnaslovom), umetniška dela (risbe, slike, slikarije), ki jih je mogoče prišteti k avtopričevanjem tudi v primeru, ko stopijo v ospredje »deleži sveta«, medtem ko deleži sebstva stopajo v ozadje (prav tam, 463–467). Izjemo tvori le propagandno gradivo, kot so letaki in lepaki, ki ga je mogoče le pogojno vrednotiti kot avtopričevanje, ker v teh gradivih eksplicitno sebstvo ni več zaznavno.

Avtorji literarnih besedil in avtopričevanj so predvsem nekdanji slovensko govoreči, pa tudi nemško in italijansko govoreči vojaki, ki so se – na avstro-ogrski ali na italijanski strani – borili na soški fronti, nadalje civilisti, med njimi zlasti ženske, kot tudi pripadniki mlade vojne generacije, ki so bili – drugače kot pripadniki »mlade frontne generacije« – še premladi, da bi jih vpoklicali v vojno (zaradi česar je vojna zanje postala, tako teza knjige, skeleč trn zamujene priložnosti preizkušnje).

Literarna besedila in avtopričevanja, na katerih temelji ta knjiga, je v pretežni meri mogoče razumeti kot spominsko literaturo, pri čemer pojem literatura ni zožen na umetniško raven, saj v prvotnem »širokem« pomenu besede vključuje vse pisno fiksirane jezikovne manifestacije. Večina teh besedil kot tudi slikovnega gradiva je nastala v obdobju med letoma 1914 in 1925. Vsa se v tej ali drugi obliki nanašajo na izkustvo *in* spomin. To velja tudi za dnevnike, pisma in druge zapise, ki izpričujejo neposredno bližino doživetege. Postopki spominjanja so pri pisanju retrospektivni (analepse). Pozna jih vsako besedilo, ne glede na to, ali je nastalo ob dogodkih samih ali po daljšem časovnem obdobju po njih. Pogled v preteklost, še zlasti v čas pred vojno, je omogočal punktualen umik iz nezadovoljivega *tu in zdaj*. Blažil je travmatizirajoče učinke vojne in misel odvrčal od smrti, uničenja, bolečine, pomanjkanja. Pišoči jaz je bil neogibno odtegnjen sedanjosti in spomin je v tem smislu lahko predstavljal beg ali zatočišče.

V dnevnikih in drugih pisnih, a tudi slikovnih virih bodo najdeni tudi dokazi za to, da so vojaki (in civilisti) celo v situacijah, ki so se zdele neznosne, živeli, gledali naokoli in si zapisovali svoja opažanja. Pojasnjeno bo, da so ti zapisi predstavljali medij predelave vojnih doživetij in da ima v njih posebno vlogo inscenacija prostora. Zdi se, kot da bi bila vojna in prostor neločljivo med seboj povezana. Knjiga se bo soočala z vprašanjem, kako lahko pokrajina, kot je Kras, postane vojna krajina. Na primeru pogostih podob, kot so »pekel«, »*Carso Maledetto*« ali »goltajoča kraška fronta«, bo prikazano, da se v tovrstnih podobah artikulira »travmatična substanca vojne«, ki se izraža kot »travmatična prezenca vojne v pokrajini« (Cortellessa, 1998). Tematizirano bo tudi, da so se s to prezenzo v dokaj izostreni meri soočali zlasti tisti vojaki, ki so najprej služili v Galiciji in bili 1915 prestavljeni na soško fronto. Ko so bili prestavljeni na soško fronto, so se zaradi drugačnih geoloških in klimatskih razmer (npr. neugoden teren, kamni, hidrološke suše) hipoma zavedali stopnjevanega učinka ubijanja in izpostavljenosti smrti.

V poglavju, ki se nanaša na nove vojaške tehnologije ter na »(ne)usmiljeno vojaško računico«, bo prikazano, da je bilo na soško fronto vpoklicanih največ slovenskih in hrvaških vojakov. Hipoteza, ki bo podrobneje osvetljena, se glasi, da so habsburški vladarji lahko *a priori* računali na njihovo borbena motiviranost, ker je bilo tako v interesu Avstro-Ogrske kot tudi teh vojakov, da se obranijo italijanskega »iredentizma«, ki je bil v skladu s tajnim Londonskim sporazumom iz leta 1915, s katerim so bila s strani sil antante Italiji obljubljena slovenska in hrvaška ozemlja (med katerimi so bili Istra, Trst, Gorica in severna obala Dalmacije). Poleg tega je bila Italija »napadalka« in vojna ob soški fronti se je večinoma dogajala na slovenskem ozemlju, kar je imelo hude posledice tudi za civilne prebivalce (npr. evakuacija prebivalstva, uničenje hiš, ekološko opustošenje zemlje). Knjiga bo zagovarjala predpostavko, da se je »obramba domovine«, ki so jo postulirale tudi nekatere ženske pisateljice in piske, zdela kot neobhodno potrebna zlasti iz eksistencialnih in manj iz nacionalnih oziroma narodnih razlogov. Bojišča, kot so Krn, Sveta gora (tudi Skalnica) ali Doberdob,⁴ veljajo za *lieux de mémoire* (Pierre Nora), ki so se domačemu prebivalstvu vtisnili globoko v memorijo in zavest.

V monografiji bo prikazano, da je vojna – predvsem pa tudi travma-

---

⁴ Slovenski predsednik Borut Pahor in italijanski predsednik Sergio Mattarella sta leta 2016 ob 100. obletnici soških bitk v Doberdobu slovesno odkrila spomenik padlim slovenskim vojakom. Kraj na Doberdobski planoti, ki je danes v Italiji, je bil med soško fronto skoraj v celoti uničen. Prek planote je potekala obrambna linija avstro-ogrške vojske.

tične vojne izkušnje – še dolgo po njenem koncu obvladovala memorijo in spomin vojakov, kar se je odražalo tako v njihovi notranjosti kot tudi v odnosih s pomembnimi drugimi. Tematika bo med drugim predstavljena na primeru najbolj znanega slovenskega častnika v avstro-ogrski vojski, Albina Mlakarja. Bil je strokovnjak za rokovanje z dinamitom in smodnikom, vrtanje rovov v visokogorju in miniranje italijanskih utrd; za svoje tvegane in drzne akcije je prejel številna odlikovanja. V poglavju *Vrnitev in vojna – hrepenenje po vrnitvi v vojni* bo ponazorjeno, da je družina za mnoge vojake – vsaj v fantaziji – že med vojno predstavljala mentalno zatočišče, ki je zlasti ob cerkvenih praznikih, kot je denimo božič, evocirala in obetala občutje »domačnosti« in varnosti. Pri tem bo tudi prikazano, da je zgradbo družinskih surogatov spremljalo tudi nezaupanje v zvestobo žene ali partnerja ter bojazen pred medsebojno od-tujitvijo.

V poglavju *Začetek vojne: pesniška in glasbena mobilizacija* bo izpo-stavljeno, da ob izbruhu vojne med ljudmi ni vladalo splošno navduše-nje nad njo, temveč – zlasti na podeželju in v mestnih delavskih četrtih – predvsem zaskrbljenost, nemir in strah. Začela se je nemško oz. italijan-sko nacionalno motivirana gonja »na vse, kar je bilo srbsko in slovansko«. Na podlagi uradnih virov (objavljenih v Pleterski, 1980, I in 1982, II), ča-sopisnih člankov in avtopričevanj bo prikazano, da so že poleti 1914 zla-sti na Spodnjem Štajerskem, na Koroškem in v Primorju množično areti-rali, preganjali, prisilno evakuirali zlasti slovensko govoreče prebivalce in jih izganjali v zanje neznane kraje.

Prva svetovna vojna, še zlasti pa njen konec, sta pomenila »ničelno točko« zgodovine, cezuro, »postavljanje novega začetka«. Obravnavano bo, kako so se prizadevanja, da naj zavlada pozaba – pozaba travmatiza-cij, grozodejstev in hudega vseh vrst –, prekrivala s spomini, vezanimi na vojno izkušnjo, in kako so celo skozi razpoloženje graditve nove prihod-nosti razodevala svojo globoko dvoumnost: kot sedanost, ki je zaprta med preteklostjo (ki ji je veljalo ulti) in skrb vzbujajočo prihodnostjo. Prikazano bo, da težnja po pozabi in celo po radikalnem prelomu s pred-hodnim, še zlasti z vsem, kar je spominjalo na vojne travme, ni bila za-znavna toliko na individualni kot zlasti na družbeni ravni. V nemirnem obdobju po koncu prve svetovne vojne – pretresali so ga stavke, kmečki in delavski nemiri, ki so bili zelo močno občuteni tudi v Trstu in v Julijski krajini/Italiji ter v Sloveniji/Jugoslaviji – se bosta v letih 1921 in 1922 uve-ljavili fašistična oziroma skrajno desna politična težnja po zatrtju »rde-čega bienija« (se pravi dvoletja 1919–1920, ki ga je v močni meri oprede-ljevala politična agitacija levece, to je socialistov, anarhistov, komunistov

idr.) in zahteva po močni državi, ki naj bi se »organsko« popolnoma spojila z *eno samo* nacijo/narodom in je že v temeljih izpodkopavala možnosti sobivanja in sožitja med različnimi ideologijami in narodnimi skupnostmi. Značilno za to opcijo je bilo tudi pozitivno vrednotenje vojne in nasilja ter habitusa drznega in neizprosne veterana/jurišnika, ki ga velja posnemati. V poglavju bo ponazorjeno, da si večina vojnih veterancev (članov veteranskih organizacij) ni prizadevala za potlačitev in odcepitev travmatske vojne izkušnje, kar pa velja tudi za umetniške smeri, kot so ekspresionizem, surrealistični postopek *écriture automatique* ali siceršnje umetniško avantgardo, ki je izpričevala naklonjenost anarhizmu in komunizmu.

Pojav bo ilustriran na primeru pesnika Antona Podbevška (1898–1981), ki velja za začetnika in hkrati glavnega predstavnika prve, radikalne faze slovenskih zgodovinskih avantgard. Značilno za Podbevška je, da je večino svojih pesnitev napisal med vojno oziroma takoj po svoji vrnitvi s soške fronte. Njegova poezija implicira izkušnje, s katerimi se je pesnik soočal kot vojak in ki so se vpisale tudi v njegovo telo. Prikazano bo, da Podbevškova literatura posreduje podobe, ki po eni strani izražajo željo po »celjenju« in »celoti«, po drugi strani pa predočujejo *flashbacke*, ki unavzočijo vojno preteklost in popeljejo nazaj v doživeto grozo. Ponazorjeno bo, da se podobe o tej preteklosti prvoosebno pripovedovalcu intruzivno vsilijo, pojavijo kot »strela z jasnega«, uničijo zavest o linearno urejenem času in razpočijo celo literarni pripovedni jezik. Da vojno trpljenje lahko vodi do razpada utečenih pripovednih struktur, skoposti besed ali nepovedljivosti, bo v knjigi tematizirano na več mestih.

Pozornost raziskave bo usmerjena tudi na zdravniški/psihiatrični pogled, ki mu je bila podvržena Podbevškova umetnost. Označevali so jo z atributi kot patološka, abnormalna, titanska, izumetničena, kameleon-ska, razkrajalna. Prikazano bo, da je bil Podbevšek s tovrstnim pojmovnikom, ki implicira obrat k idealu »organske poetike«, obeležen tudi s strani delov druge faze slovenske zgodovinske avantgarde, ki so bili prvotno sami pristaši ali učenci Podbevška. Za glavnega zastopnika te faze velja (posthumno) v Sežani na Krasu rojeni Srečko Kosovel (1904–1926), ki je s svojimi pesnimi govoril za generacijo, ki jo je vojna zaradi bližine soške fronte tudi neposredno prizadela. Ponazorjeno bo, da so se vojni in povojni dogodki (Kosovelova bližnja domovina je po vojni pripadla Italiji) ter porajajoči se fašizem, ki ga je Kosovel doživel od blizu, globoko vtisnili v njegovo memorijo, ne nazadnje kot katastrofična ali zla »slutnja prihodnosti«, ki ji je v svojih verzih podelil značilen izraz. Kosovelovo delo je podobno liričnemu kalejdoskopu, katerega stekleni drobcji tvorijo

vedno nove vzorce. Imeli so ga in imajo ga za pesnika nastavkov, anticipacij in fragmentov, kot navdihovalca *per se* (gl. Rakusa, 2004). Kljub temu je tudi sam rad sprejemal navdihe, recimo iz alpinistične filozofije Klementa Juga, ki bo v tej knjigi prav tako predmet obravnave.

V pričujoči knjigi bodo prišli – bodisi neposredno bodisi prek interpretacij ali določnejše omembe – do besede tudi še mnogi drugi zelo znani in manj znani slovenski in italijanski pisatelji in pisateljice, pesniki in pesnice, med njimi: Ivan Cankar, najpomembnejši pisatelj moderne (njegove *Podobe iz sanj*, črtice, ki se nanašajo na vojno, so leta 1917 izšle tudi v knjižni obliki), Manica Koman, Marija Kmet, Ilka Vašte, Zofka Kveder (najbolj znana slovenska pisateljica, publicistka in borka za pravice žensk), Elody Oblath, Giani Stuparich, Julius Kugy, Giuseppe Ungaretti (njegova knjiga *Il porto Sepolto* [Potopljeno pristanišče], ki vsebuje lirična sporočila s soške fronte, je izšla že proti koncu leta 1916 v Vidmu), Emilio Gadda, Curzio Malaparte, Italo Svevo, Vladimir Levstik, France Bevk, Stanko Majcen in Andrej Čebokli.

V delu poglavja, ki se nanaša na ilegalno protifašistično uporniško skupino *Giustizia e Libertà* (skupina je bila – kar je doslej komajda znano – povezana s slovensko podtalno uporniško organizacijo TIG[E] R, ki ji je verjetno pripadal tudi Kosovel), bo prikazano, da so se strahote in grozote na soški fronti v povojni Julijski krajini kmalu spojile z »obmejnimi fašizmom«, ki se je usmerjal proti vsakršni kulturni drugosti in drugačnosti, še zlasti proti Slovincem in Hrvatom. V nadaljevanju bo izpostavljeno, da leta 1920 ni prišlo do »etničnega čiščenja« le v Julijski krajini, ampak tudi na Koroškem. V navezavi na Philippa Thera bo ponazorjeno, da pri tem ni šlo za iracionalen, temveč za zelo sistematičen in racionalno načrtovan proces, ki so ga usmerjali merodajni politični akterji na mednarodni ravni in na ravni nacionalnih držav.

Posebna pozornost bo posvečena propagandni dejavnosti v času pred koroškim plebiscitom 1920 in z njo povezanim »koroškim obrambnim bojem« oziroma (s slovensko-jugoslovanskega gledišča) »boji za severno mejo«. Ob pisnih dokumentih bodo predstavljeni in analizirani tudi plakati, nalepke, razglednice, karikature in drugo slikovno gradivo. V žarišču pozornosti bo zlasti vprašanje, ali je memorija vojne vplivala na pripravljenost vojakov povratnikov, da se udeležijo »mejnih bojev«, in kako se je odražala v plebiscitni propagandi. Represijski ukrepi proti Slovincem, ki so se na Koroškem in v Julijski krajini nakazovali ob začetku vojne leta 1914 in posebej ostro nadaljevali po letu 1920, bodo analizirani na primeru »apokaliptičnih imaginarijev« v literarnih besedilih Franca Ksaverja Meška, Frana Ellerja in Prežihovega Voranca ter v karikaturah,

risbah in slikarijah (Hinko Smrekar, Tone Kralj). Prikazano bo, da implicirajo številne rojstne metafore in simbolike razkosanih teles, ki napepljujejo na idejo »preloma« ali »iztrganosti« (zlasti pri ljudeh, ki so bili zaradi preganjanja v emigracijo prisiljeni), dezorganizacijo jaza in doživetje otrdelosti ali odrevenelosti. Brati pa jih je mogoče tudi kot izraz »tesnobe kot signala« (Sigmund Freud), ki si prizadeva preprečiti preplavljenost z avtomatično (katastrofično) tesnobo, ki je značilna za travmatično situacijo, v kateri bi bil človekov jaz nezaščiten in nemočen.

V poglavju *Conclusio – odmevi vélike vojne*, v katerem se nadaljuje analiza »apokaliptičnih imaginarijev«, bo nadalje prikazano, da prva svetovna vojna ni neizogibno postala »vadbišče« za nasilne in ljudomrzne fantazije, ki so stale na začetku »obdobja ekstremov«. Knjiga se ograjuje od tako imenovane »teze brutalizacije« in opozarja na to, da so visoko pripravljeno za uporabo sile, sovraštva in zaničevanja človekovih pravic izkazovale predvsem tiste skupine, ki jih je mogoče prišteti h »generaciji vojne mladine« (rojeni med letoma 1900 in 1910); težile so k posnemaju ultramilitantnega ideala arditov in drugih jurišnih enot, ki so predstavljali le majhen delež velike »skupnosti veteranov/vojakov«. Vojaki, ki so se borili na fronti, so se po vojni kljub doživetim grozotam večinoma spet integrirali v civilno življenje in si prav zaradi vojne izkušnje nemalokrat prizadevali za ohranitev miru med obema svetovnimaj vojnama (med njimi tudi skupnosti veteranov). V knjigi bo prikazano, da sta tako fašizem kot nacizem razvila celo paleto diskurzov, simbolov in obredov, ki so negirali memorijo vojne ali pa so temeljili na ciljni predelavi vojnih travmatizacij v nove moške bojvniške energije (npr. glorifikacija »junajske smrti« in kult padlih – zlasti v Italiji).

Pričujoči prevod knjige se sicer ujema s strukturo nemškega izvirnika (naslov knjige in naslovi posameznih poglavij so ostali identični), vendar gre za deloma precej predelano in razširjeno različico besedila. Avtorica, ki je hkrati prevajalka izvirnika, je besedilo prilagodila slovenskim bralcem, kar pomeni, da pričujoča knjiga ne vsebuje več »dvojezičnih« (slovensko-nemških, italijansko-nemških) citatov iz raznolikega pričevanjskega gradiva, temveč samo še enojezične (izjemo predstavljajo le Zlobčevi prevodi dveh Ungarettijevih pesmi), slovenske, iz nje pa so bile izločene tudi nekatere slovenskim bralcem znane ali vsaj lahko dostopne informacije. To je avtorici/prevajalki omogočilo, da nekatere obravnavane tematike (npr. v podpoglavjih *Slovani/Slovinci in soško bojišče* ter *Ekskurz: Preganjanje Slovencev* kot tudi v poglavjih *Na ničelni točki: postavitve novega začetka*, *Koroška pred plebiscitom leta 1920 in po njem*) bolj poglobi ter vključi tudi nove vire in spoznanja.

Véliká vojna – vojna ob Soči: »vojna živcev«

Prva svetovna vojna, »Der Große Krieg«, »la Grande Guerra«, »véliká vojna«, pomeni tako v nemški in avstrijski kot tudi v italijanski in slovenski zgodovini prelom med včeraj in danes. Z njo se je končalo navidezno statično obdobje »miru in napredka« in začela se je nova doba, katere učinki segajo do sedanjosti. Zato vidijo nemški in avstrijski kot tudi italijanski in slovenski zgodovinarji v prvi svetovni vojni preludij »novejše zgodovine«. Leto vstopa v vojno in s tem težišče znanstvenega in javnega interesa pa je različno. V Nemčiji in Avstriji je bila julijska kriza, ki je sledila atentatu na avstro-ogrskega prestolonaslednika Franca Ferdinanda 28. junija 1914 in je 28. julija 1914 povzročila vojno napoved Avstro-Ogrske Srbiji, vse do sedanjosti predmet intenzivnih znanstvenih raziskav in kontroverznih debat, medtem ko je bil vstop Italije v vojno na strani antante, znan tudi kot »intervento«, doslej (zlasti v nemško govorečem prostoru) v najboljšem primeru obravnavan kot drugorazreden ali podrejen vidik. Nasprotno pa je v kolektivni memoriji Italije fronta v Dolomitih, v pokrajini Cadore, na slovenskem Krasu in ob Soči vse prej kot nekakšno stransko bojišče, temveč pravšnja vojna, »naša vojna«, tako da se italijanski vojni napovedi nekdanjima zaveznicama Avstro-Ogrski in Nemčiji 23. maja 1915 pripisuje večji pomen kot juliju in avgustu 1914, torej samemu začetku vojne (gl. Franzina, 2003; Fabi, 2014). Tudi v Sloveniji se pripisuje soški fronti velik pomen v slovenski kolektivni memoriji (Svoljšak, 2009). Ni je mogoče označiti, kakor to sugerira anglo-ameriški izvirnik knjige *Im Krieg am Isonzo* (Triska, 2000), kot »pozabljeno fronto«. Nasprotno: v mnogih pogledih je ta fronta prezentnejša kot veliki deli zahodne ali vzhodne fronte. V območju Zgornjega Posočja je še danes mogoče najti vojaške položaje, strelske jarke, utrdbe, kaverne, spominske table in vojaška pokopališča (Schubert, 2000; Koren, 2007). V namene ohranitve te zgodovinske in kulturne dediščine je bila leta 2000 ustanovljena Fundacija »Poti miru v Posočju«, ki obiskovalcem ponuja programe vodenih izletov in pohodov ter številne muzeje na prostem, vključno z vojaškimi položaji, pokopališči ter številnimi vizualnimi in besedilnimi pripomočki, ki vodijo nazaj v čas »soške fronte«.

V primerjavi z vojaškimi spopadi 19. stoletja predstavlja vélika vojna nasilni vlom moderne v resničnost in zavest ljudi (Gibelli, 1991). Množična vojska, velike količine novega orožja kot so tanki, minometi, plamenometi in lažji puškomitraljezi, ter vključitev velikih delov civilnega prebivalstva so omogočili vojno, v kateri je razbrzdani destrukcijski potencial moderne sveta stopil na površje z globoko zastrašujočo uničevalno in rušilno močjo in tako vnesel novo dimenzijo »vojne«. Smrt je postala anonimna, izgubila je individualno svojskost in privzela obliko organiziranega pokola, ki je lahko vsak čas povzročil smrtonosno trenje v jarkih, zmedo in preplah. Ta travma je prisotna v številnih zapisih vojakov. Zlasti pasivno vztrajanje v strelskih jarkih in stalno grožnjo izpostavljenosti topniškemu ognju so mnogi vojaki občutili kot psihično uničujoče.

»Kajti če stojiš vedno v jarku,« tako vojak študent v pismu, »in se ne smeš zganiti, ko prihajajo mine in granate, potem je to bržkone boj, toda ne živo dejanje, temveč pravo nasprotje tega. To je sploh tisto ostudno na zdajšnji vojni, vse postaja podobno stroju, vojno bi lahko imenovali industrijo profesionalnega klanja ljudi.« (Hans Martens, 4. Februar 1915, vojno pismo v Witkop, 1928, 100)

Specifično spremenjeni način vojskovanja po letu 1914, ki se ni izpričeval le v novi vojaški tehnologiji, temveč tudi v svojevrstnem prostorskem in akustičnem doživljanju, velja za sprožilca različnih konstruktov diagnoz, ki so jih od države do države ali od dežele do dežele poimenovali drugače: V Angliji so jih diagnosticirali kot *shell shock*, v Franciji kot *commotion* in *émotion de la guerre*, v Nemčiji in Avstriji kot »vojno nevrozo«, v Italiji kot »vojno emocijo« ali »emotivno psihonevrozo« (*emozioni di guerra, psiconevrosi emotive*) in v Rusiji kot »vojno kontuzijo« in »travmatično nevrozo« (*voennaja kontuzija, travmatičeskij nevroz*) (Michl in Plamper, 2009, 209; Winter, 2000; Gorgolini, 2008). V prvi polovici vojne, pa še dlje, so »pojmem vojne psihoze uporabljali povsem brez pomislekov« (Tausk, 1916, 219). Z naraščajočim trajanjem vojne so nastali novi množični psihični pojavi, ki so jih zaobjeli zlasti s pojmi, kot sta »*Kriegszitterer*« ali »vojni tresavci« (gl. Schaffellner, 2005, 68–72) ter »vojni hysteriki« (Lerner, 2003). V nomenklaturi ponavljajočih se pojmov izstopajo še ta poimenovanja: »tresoča ohromelost« (*Zitterlähmung*), »nevrotično tresenje« (*Zitterneurose*), »tresavični tremor« (*Schütteltremor*), »granatni šok«, »živčni šok«, »anksiozna nevroza« (*Schreckneurose*), »histerični mutizem« in »histerično jecljanje«.

Ti diagnostični konstrukti, ki so jih deloma uporabljali sinonimno, označujejo totalni napad modernega strojnega orožja in topniških granat

na telo, dušo in čute, paniko in strah ob eksploziji sovražnih izstrelkov in min ali ob pogledu na pohabljenе in ubite tovariše in – s tem povezano – razpad privajenih pripovednih struktur, nenadne izgube glasu, tresenje, nesposobnost stoje in hoje, omedlevice in krče, ohromenje ter izgubo spomina. Vojaške medicinske službe so se soočale s telesno sicer neravnjenimi pacienti, ki pa so prek svojih teles nenehno reproducirali grozote vojne.

V nevrološko-psihiatričnih revijah in v pertinentni strokovni literaturi so pri prikazih primerov vedno znova zabeležili široko paleto sorodnih simptomov:

»L. B. Pion.-Bat. 15. Nenadna izguba glasu zaradi eksplozije granate.«

»R. P. Ubd.-Reg, 93. Septembra 1915 dvakrat zasut. Ko je prišel k sebi, je z grozo ugotovil, da sta na njem ležala dva mrtva tovariša. Kmalu zatem je izgubil glas.

»B.: Že od aprila 1915 na bojnem polju; najprej na vzhodu, nato na zahodu: sredi marca je granata udarila tako blizu njega, da je uničila njegovo puško; njega samega je vrglo 15 m v zrak; takoj 3 ure brez zavesti. Za tem splošni telesni tremor.«

»K.: Ta primer predočujem, da bi pokazal, kako živčni sistem sčasoma postaja krhek: potem zadostuje le majhen impulz in tresenje in ohromitve so spet tu. – Bil je vojak od avgusta 1914 dalje, vedno v pozicijski vojni na zahodu. Počasi ga je zajela opazna živčna slabost. 5. novembra 1916, torej po dveh letih, je bil na vznemirljivi straži. Potem nemiren spanec v zaklonišču, iz katerega so ga zbudili klici. Pri tem se je močno ustrašil, ni se mogel takoj dvigniti, ker je bila leva stran ohromela; poleg tega je jecljal in se tresel po vsem zgornjem delu telesa.«

»19-letni podoficir, pred Verdunom so ga nekega dne granate trikrat zasule; nazadnje zvečer ob 10. uri. Sliši, kako se granata približa, vidi, da udari, trese se po vsem telesu, zazna, kako je povsem raztrgala in popolnoma pohabila 8 tovarišev v njegovi neposredni bližini; po približno 5 minutah ga nesejo omedlelega na divizijsko obvezovališče, kjer pride po nekaj urah spet k sebi, se začne takoj zelo močno tresti po vsem telesu, predvsem desno, ima pseudospastično paraparezo nog z hemianestezijo desnega dela telesa.« (nav. v Riedesser und Verderber, 2011, 24–25)

Edoardo Weiss, rojeni Tržičan in utemeljitelj psihoanalize v Italiji, ki je bil med prvo svetovno vojno vojaški zdravnik, po vojni pa je delal v psihiatrični bolnišnici »Andrea di Sergio Galatti« v Trstu, v svojih popisih bolezni navaja primer vojaka, ki so ga septembra 1919 prepeljali iz

vojaške bolnišnice »Tappa« v bližini Trsta, prav v to bolnišnico. Mladi možki je zbolel v strelskem jarku na soški fronti, potem ko je postal priča, kako je eksplozija granate razmesarila njegovega tesnega vojnega tovariša. Weiss takole opiše njegove znake bolezni: »Pacient se ustraši brez razloga /.../ vsak šum ga preplaši /.../ oči ima široko odprte /.../ vse telo je otrdelo, z rokami, ki vibrirajo, dela zajetne gibe in hodi z razkrečenimi nogami« (Weiss, nav. v Corsa 2013, 125). Konkretno to pomeni, da je vojna imela vojake v svojem primežu celo daleč proč od bojnih dogajanj in v krajih, kjer so dobivali ustrezno oskrbo – v psihiatričnih bolnišnicah. Kot da bi v njihova telesa vpeljala svojo uničevalno energijo in jim onemogočila vsakršno avtonomno koordinacijo gibov.

Pomenljiv v tem kontekstu je tudi dnevniški zapis Romaina Rollanda 13. septembra 1918, ki se nanaša na nastanek vojne travme Andreasa Latzka. Latzko, Rollandov prijatelj in kot ta tudi pisatelj, je bil avgusta 1914 vpoklican v vojsko in ob vstopu Italije v vojno poslan na soško fronto, kjer je nazadnje služil kot rezervni poročnik. Kljub malariji je moral ostati na fronti, vse dokler ni postal zaradi živčnega zloma onespособljen za boj. Po večmesečnih bivanjih najprej v poljski bolnišnici (Feldspital) pri Gorici, nato v vojaških bolnišnicah v Ljubljani in Budimpešti je bil avgusta 1916 v Innsbrucku odpuščen iz vojaške službe, od koder je odpotoval na okrevanje v Davos.⁵ Po Rollandovem dnevniku je bil Latzko na fronti priča dogodku, v katerem je granata raztrgala tri moške in dva vola. Najprej ni čutil nič. Toda dva dni kasneje, ko so postregli krvavo govedino, je začel kričati, bruhati in se zvijati v hudih krčih. Šest mesecev kasneje se je po vsem telesu tresel, zavračal je vsakršno hrano, tako da so ga umetno hranili (Gruber 1914, 117).

Tudi iz spominske literature vojakov v slovensko govorečem prostoru vedno znova izhaja, da so jih mučili vojno pogojeni simptomi. Nekdanji c. kr. poročnik Franc Zupančič, ki je, potem ko je bil mobiliziran decembra 1914, na raznih frontah redno vodil dnevnik, je 8. oktobra 1916, ko je pisal o »grozni vojski [vojni] na Krasu«, zabeležil tudi izvid zdravniškega pregleda, in sicer v izvirnem nemškem jeziku:

»Unregelmässiger Puls. Herztöne unrein. Sämtliche Gelenke und Glieder sehr schmerzhaft. Belegte Zunge. Erbrechen nach dem Essen. Diarrhoe. – DIAGNOSE: Herzneurose, Magendarmkatarrh, Rheumatismus.

⁵ V Davosu je Latzko, ki se je rodil in doraščal v Budimpešti, leta 1917 napisal 6 novel. Izdal jih je v knjigi *Menschen im Krieg*, ki je bila prevedena v 15 jezikov. Te novele veljajo danes kot skorajda že pozabljeno mojstrsko delo pacifistične vojne literature.

Subjektive Angaben: Appetitlosigkeit, Erbrechen, Schlaflosigkeit, Angstgefühl, Stecher und Schmerzen in Herzgegend. Bei Wetterwechsel Gliederschmerzen.« (Zupančič, 1998, 159)

(»Neenakomeren pulz, nečisti srčni utrip, vsi sklepi in udi zelo boleči, obložen jezik, bruhanje po jedi, driska. DIAGNOZA: srčna nevroza, želodčni in črevesni katar, revmatizem. Subjektivne navedbe: izguba apetita, draženje na bruhanje, nespečnost, občutje strahu, zbadanje in bolečine v okolici srca, pri spremembi vremena bolečine v udih.« [Zupančič, 1998, 159, op. 356])

Sprva je imel izvid zanj pozitivne posledice. Odpeljali so ga na dvo tedensko zdravljenje v »feldšpital v Dutovlje« (blizu današnje italijanske meje pri Trstu), kjer mu je tamkajšnji zdravnik, ne da bi upošteval ali zaznal komponente strahu, diagnosticiral »mišično revmo«. Zupančič diagnozo ponovno podaja v nemškem izvirniku:

»Diagnose: Muskelreumathismus. Klagt über alle Gliederschmerzen, Herzklopfen, öfteres Erbrechen, Appetitlosigkeit und Darmstörungen. Stat. praes. Herztöne etwas dumpf, Magengegend empfindlich, Gelenke bei passiven Bewegungen schmerzhaft, ebenso die Beugung an Unterschenkel.« (Zupančič, 1998, 160)

(Diagnoza: mišična revma. Toži o bolečinah v vseh sklepih, utripanju srca, pogostem bruhanju, izgubi apetita in prebavnih motnjah.

Stat. praes.: utripi srca nekoliko zamolkli, okolica želodca občutljiva, sklepi ob pasivnih premikih boleči, prav tako mišice na golenih.« [Zupančič, 1998, 160, op. 363])

Vojaško psiho v bojevitih spopadih oz. po njih v svojih spominih 1914–1918 opisuje tudi c. kr. poročnik v rezervi Franjo Malgaj, ko govori o svoji »elitni četi« (patrulji), ki jo je sestavljalo 18 slovenskih prostovoljcev. Ta četa je v prvem tednu avgusta 1916 uspešno napadla in zavzela izjemno pomembno italijansko postojanko Monte Zebio v Dolomitih, kar je vključevalo tudi onesposobljenje/uničenje nasprotnikove sile iz zasede. Zanimiv je naslednji odlomek, ki opisuje mentalno stanje vojaka pred napadom in med njim, ki je povezano z velikim strahom pred smrtjo. Smrt se zdi sprejemljivejša kot čakanje na smrt. Malgaj sili naprej in upa, da bo po dolgih, skorajda neznosnih tesnobah in naporih, ki nakazujejo mejo njegovih moči, dosegel cilj ali pa konec, pri čemer se zdi, da je bila glavna stvar manj cilj kot pa konec:

»Ne morem trditi, da sem se tega smrtonosnega koraka lotil zaradi sovraštva in srda. Ne, pač pa sta bila telo in duša utrujena od naporov. Posebno hude so duševne muke, ki tarejo vojaka pred bojem, v tre-

nutku, ko še ni direktno izpostavljen sovražnemu ognju. To je tisti nepopisljivi (nepopisljivi) trenutek, ko se ljubezen do življenja, spomin na življenjsko srečo bori s stanovsko dolžnostjo, s tistim: moraš – ker ti grozi smrt na vešalih. Takrat, ko se vse upira smrti, ko je življenjska sila in želja po življenju najmočnejša (najjačja) – (toda) dolžnost te pa (ga) sili v smrt. Vojaku odleže, ko pride (v) ogenj. Potem ko se po večdnevnih naporih in smrtni nevarnosti vojakovo telo in duša utrudita, vojak obupa nad življenjem in se izpostavlja sovražnim krogam. Nenehno frčanje svinčenk, grozni občutki ob eksplozijah min, zračnih torpedovk in granat bestijalno vpliva na živce. Takšno je bilo moje duševno stanje tisti trenutek. Želel sem si, da se ta križev pot konča. Ubit – ujet ali ranjen, karkoli sem že želel, samo da bi bil rešen neznosnega življenja v rovu. Sicer sem pa bil (skoraj) docela prepričan, da tokrat ne bom obležal mrtev na bojišču, to mi je pravil notranji glas (instinkt).«⁶ (Malgaj, 2009, 121–123)

V tej vojni krajini, kjer je bil lahko vojak povsem naključno ubit ali pa je preživel, se je dramatično spremenil tudi pogled na pogum. Iz Malgajeve izpovedi je mogoče sklepati, da je bil pogum smatran kot stvar živcev. Industrializirana vojna ni po naključju postavila v središče najpomembnejših bojnih lastnosti prav »moč živcev«. Za obstoj znotraj vojaških ekstremnih situacij ni bila toliko pomembna telesna kot zlasti mentalna moč. »Z eno besedo: pasivni pogum živcev je danes v veliki meri nadomestil aktivni pogum mišic,« je zapisal poveljnik graške vojaške komande Erwin v. Mattanovich (nav. v Hofer, 2004, 260). To jasno izhaja tudi iz zapisa štajerskega desetnika Hansa Pölzerja, ki je nastal januarja 1916. Pölzer v njem opisuje 4. soško bitko na kraškem območju, še določneje – trenutek, ko so »v gromu in blisku spet začele padati granate« in ko so na vojake »deževali zgolj kamni in prst«. Pölzerju je v tem trenutku nenadoma na njegovo nabito puško od ponekod priletel kos iztrgane ruše. Že ga je hotel zagnati stran, ko je na njem opazil tri vijolične madeže:

»Vijolice! Res, kako čudno je človeštvo! A v tistem trenutku nisem bil človek, bil sem le bitje z živčevjem, ki je sicer premočno, da bi popolnoma odpovedalo, pa vseeno prešibko, da bi lahko v celoti dojelo grozljivost položaja. Pomislil sem, da besedičenje o pogumu, vztrajnosti, hrabrosti in preziranju smrti v takšnih trenutkih ni nič drugega kot slaboumnost. Kako absurdno! Kot da so ljudje takrat sposobni tako plemenitih čustev!« (Pölzer, 1916/2011, 23; slovenski prevod Jure Škerl)

⁶ Ta izvleček je v smislu ročno napisanega izvirnika, katerega preslikava se najde v Malgajevem vojnem dnevniku, rahlo spremenjen (Malgaj, 2009, 122).

Tedanji moški ideal je od vojakov zahteval, naj ohranijo živce oziroma da naj v ekstremnih situacijah sploh »nimajo živcev«. Psihična obolenja, ki so se pojavila že med vojno in po prvih mesecih vojne, niso dopuščala predstave o vojni kot »jekleni kopeli živcev« oziroma se je ta vojakom zdela nerealistična in preživeta.

Ivan Matičič, rojen v Ivanjem Selu pri Rakeku, ki je po prvi svetovni vojni pripadel Italiji, je leta 1922 objavil knjigo, v kateri kot avstro-ogrski vojak, ki se je boril na več frontah, večkrat opisuje množico duševnih sotrpinov in »vojnih tresavcev«. Sklicujoč se na neko ofenzivo ob Soči, zelo nazorno predoči, kako so se napadeni vojaki v strelskih jarkih »zvijali in drgetali, kot bi nas lomila božjast« (Matičič, 1922, 57). Kot očividec in pričevalec se je tudi zavedal, kako lahko sovražni napadi ogrožajo živčni sistem. V spominih med drugim omenja telefonista Majcnarja, pridnega in mirnega moža, ki je med patroljnim obhodom nenadoma začel glasno kričati; čutil se je preganjanega in na smrt ogroženega in zdelo se je, kot da bi zblaznel. Tudi Matičič sam je zaznal in začutil, kako napor in strahote fronte načenjajo ne le Majcnarjeve, temveč tudi njegove lastne živce. Začelo mu je »kljuvati v možganih«, popuščal mu je spomin in vse mu je »opešalo«. V tem stanju mu ni uspelo, da bi si priklical v spomin, »kje leži naša grapa, kakšen je vhod, ali je večer ali gre proti jutru. /.../ Grabil sem dalje in dalje, pričel sem kričati – in tako tuj se mi je zdel ta klic. Od nikoder ni bilo človeškega odmeva, tudi Majcnar se ni oglasil. / Bog ve, kje sem že bil, ko sem padel in obležal.« (prav tam, 128–129) Konec dalj časa trajajoče ofenzive Matičič opiše takole:

»Bili smo izsesani, mrtvaški, rumenkastozelenih obrazov, imeli smo vdrte oči, iz katerih je sijala trudna in strašna žalost. /.../ Naš glas je bil truden, turoben, naša kolena so se šibila in tresla, žile na sencih so bile klobasaste ... Milo smo zrli drug drugega. Zaduhali smo čisti zrak in zdelo se nam je, da smo vstali iz groba in da prihajamo iz onega sveta. In bili smo neizrečeno veseli, da smo še preostali in da nam je prisojen še košček življenja.« (Matičič, 1922, 135)